

References

1. Em N.B. Mul'tikul'turalizm v Yuzhnoj Koree: novyj mif i real'nost' (sluchaj brachnyh migrantov) Vestnik KazNU. Seriya vostokovedeniya, [Multiculturalism in South Korea: New Myth and Reality (Case of Marriage Migrants) Bulletin of the Kazakh National University. Series of Oriental Studies.]. 2013. No. 2(63). P.15-19, [in Russian].
2. Men D.V. Perspektivy mezhkul'turnogo dialoga mezhdu Central'noj Aziej i Respublikoj Koreya. VESTNIK «Sociologicheskie i politicheskie nauki []. 2020. Vol.71. No. 3. P.42-47, [in Russian].
3. Choi, G.-B. North Korean refugees in South Korea: change and challenge in settlement support policy. The Korean Journal of International Studies. 2018. №16 (1). P.77–98.
4. Han, G-S. Multicultural Korea: celebration or challenge of multiethnic shift in contemporary Korea? Korea Journal. 2007. № 47. P.32–63.
5. Kang, J. Discursive struggles for multicultural curriculum in South Korean. The Journal of Social Studies Research. 2021. №45/ P.25-34.
6. Kim, H. T., Curran, N. M., & Zhen, L. Welcoming Difference or Reinforcing the Status Quo? The Influence of Multicultural Television Viewing on Multicultural and Gender Attitudes in South Korea. Journal of Intercultural Communication Research. 2020 № 49(6). P.600-616.
7. Kim, N. H-J, Korean Immigration Policy Changes, and the Political Liberals Dilemma. International Migration Review. 2008. Vol. 42. № 3. P.576-596.
8. Lian, K. F International Migration and the Politics of Multiculturalism in Japan, South Korea and Singapore. International Labour Migration in the Middle East and Asia. Asia in Transition. 2019. P.157-175.
9. Park, E.-A. A Study on the Governmentality of Making North Korean Migrants as Neoliberal Subjects: Focusing on the Analysis of 'Chakkan Neighbor' Discourse in South Korea. The Journal of Humanities for Unification. 2017. №72. P.169–196.
10. Park, K. Foreigners or multicultural citizens? Press media's construction of immigrants in South Korea. Ethnic and Racial Studies. 2014. №37(9). P.1565–1586.
11. Seol D. H., Skrentny J. D. Ethnic return migration and hierarchical nationhood: Korean Chinese foreign workers in South Korea. Ethnicities. 2019. №9(2). P.147–174.
12. Yi, J., & Jung, G. Debating multicultural Korea: media discourse on migrants and minorities in South Korea. Journal of Ethnic and Migration Studies. 2015. № 41(6). P.985–1013.

Сведения об авторах:

Егембергел Аида Сүлейменқызы – магистрант 2 курса специальности «Востоковедение: корейский язык», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ем Наталья Борисовна – кандидат исторических наук, доцент, декан факультета «Востоковедение», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Yegembergen Aida Suleimenkyzy – The 2nd year master's student in Oriental Studies: Korean language, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Yem Natalya Borisovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Мәмлүктер кезеңіндегі «Китаб ад-дурра...» жазба ескерткішінің зерттелуі

Аңдатпа. Тілді меңгеру қай ғасырда болсын өзінің өзектілігін жоймаған маңызды мәселе екені белгілі. XIII-XV ғасырларда Мысыр мен Шамды билеген мәмлүктердің өзара қарым-қатынас құралы ретінде қыпшақ тілі қолданыста болған. Мысыр елінде мәмлүктер билігінің ықпалы соншалықты мықты болған, тіпті арабтар түркі тілін, яғни қыпшақ тілін үйреніп, өз өмірлерінде еркін пайдаланған. Арабтың жергілікті шенеунік, саудагер, әскери адамдары мен қыпшақтілді мәмлүктер арасында тығыз байланыс орнату мақсатында, қыпшақ тілін үйретуге арналған арабша-қыпшақша сөздіктер мен грамматикалық еңбектер жазылып, қалың қауымға таратылған. Мұнда тек қана сөздіктер емес, әдеби шығармалар, діни трактаттар, тұрмыстық қажеттіліктерге байланысты көптеген құралдар мен жарлықтар, дұғалықтар және т.б. туындылар жазылған. Олардың көбі біздің заманамызға жетпей жоғалып кетті. Әйтсе де, қазіргі күні ғылыми ортаға белгілі, әлемнің әр түкпірінде сақталған түркі-, қыпшақтілді тарихи мұраларымызды түгендеп, зерттеп, ғылыми айналымға енгізу елдігіміздің белгісі, ұрпақ парызы. Біздің қарастырып отырған тарихи-мәдени мұраларымыздың бірі, сонау мәмлүктер дәуірінен бүгінгі күнге жеткен осындай арабша-қыпшақша сөздіктердің бірі – «Китаб ад-Дурра әл-мудаййа фил-луғати-т-туркийя ‘ала-т-тамам уа-л-камал» - «Түркі тілінің толық жазылып біткен інжу-маржан кітабы» қолжазбасы. Бұл қолжазба туралы сонау XIII-XV ғасырлардың өзінде айтылып, аты аталып жүргенімен, бұны ең алғаш рет 1963 ж. поляк ғалымы Ананиаш Зайончковский әлемдегі ең көне кітапханалардың бірі – Флоренциядағы Лоренцо Медичи (Biblioteca Medicea Laurenziana) кітапханасының Шығыс тілдерінде жазылған қолжазбалар бөлімінен тауып, ғылыми ортаға танытқан болатын.

Мақалада отандық ғылымда өте аз зерттелген, авторы белгісіз «Китаб ад-Дурра...» арабша-қыпшақша сөздігінің зерттелу тарихнамасына тоқталып, қолжазбаның басты ерекшеліктері мен тың деректерге шолу жасаймыз.

Түйін сөздер: Мысыр мен Шам, қыпшақ тілі, сөздік, грамматика, түркітану, мәмлүк.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-141-4-172-183>

Редакцияға түсті: 10.08.2022 / Қабылданды: 15.09.2022

Кіріспе

Біз зерттеп отырған қолжазба XIII-XIV ғасырларда Мысыр (Египет) мен Шамда (Сирия) түзілген, нақты ресми атауы – **فِي** «Китаб

ад-дурра әл-мудаййа фил-луғати-т-туркийя ‘ала-т-тамам уа-л-камал» – «Түрік тілінің жарқыраған інжу-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап».

Бұл қолжазба XIV ғасырда Мысыр мен Шам елдерінде, яғни мәмлүк қыпшақтарының

мемлекетінде, сол кездегі қыпшақ тілін оқып үйрену үшін классикалық араб тілінде жазылған сөздік. Қолжазбада бұл еңбек «Таржуман әл-луғат ат-туркийя» – «Түрік тілінің аударма сөздігі» («Түрікше аударма») деп те аталады. Ол кезде тек араб елдерінде ғана емес, жалпы шығыс елдерінің ішінде түркі тілдерінде сөйлейтін халықтарды, әсіресе, қалың жұртшылыққа барынша кең танымал болған қыпшақ тайпаларын «түріктер» деп атаған да, олардың тілін «түрік тілі» деп жалпы атаумен беретін болған. «Түрік» пен «қыпшақ» сөздері синоним ретінде қолданылған (А.Зайончковский). Дүниежүзілік түркітану ғылымы бұл сөздікті «бізге жетпеген» (Б.Аталай), «жоғалып кеткен» (О.Притцак) деп есептейтін еді. 1963 ж. Поляктің атақты түркітанушысы А. Зайончковский (тегі-қарайым) Флоренцияның атақты Лоренцо Медичи кітапханасынан осы сөздіктің қолжазбасын тауып алып, француз тіліне аударып бастырып шығарды (Варшава, 1965 – 69 ж.). Түркітану ғылымы аясында бұл сөздікті алғашқы болып зерттеген поляк ғалымы – А. Зайончковский [1, 111-116].

Қазақ тіл білімінде бұл жазба ескерткіш профессор Ә. Құрышжанұлы мәліметіне сәйкес, «Түрік тілінің жарқыраған інжу-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап» деген атпен, ескерткіш туралы энциклопедиялық үлгіде берілген жалпылама және тағы да басқа ғалымдардың қысқаша деректерімен танылды [2, 362-363]. Бұл жазба ескерткіш туралы К. Д. Таужанованың да мақаласы жарияланған [3, 43-46].

Түркітану ғылымының құрамдас бір бөлімі қыпшақтану саласының дамып жетіле түсуі үшін, әсіресе қыпшақ тілдері тобына жататын қазақ тілінің тарихи фонетикасын, тарихи лексикасын, тарихи грамматикасын танып, таныту үшін түркология ғылымында «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштері» [4, 74] деген атпен танымал XIII-XIV ғасырларда жазылған қолжазбаларды зерттеп, зерделеу бүгінгі күн талабы болып отыр.

Зерттеуіміздің өзектілігі және көне жазба ескерткіштердің тілін зерттеудің қажеттілігі

сол, ондағы құнды деректерді халықтық тіл мен әдеби тілдің даму тарихын анықтау үшін пайдалануға болады. Ескі қыпшақ жазба ескерткішінің тілін зерттеу арқылы қазақ тіліндегі даулы мәселелерді шешуге жол ашылады. XIII-XIV ғасырларда Мысыр мен Шамда түзілген «Китаб ад-дурра әл-мудайя фил-луғати-т-туркийя ‘ала-т-тамам уа-л-камал» – «Түрік тілінің жарқыраған інжу-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап» жазба ескерткішінің зерттелу тарихын зерделеп, ғылыми еңбектермен және бұны зерттеуші ғалымдармен таныстыра отырып, осы ескерткіш арқылы мәмлүк қыпшақ тілінің зерттелмей жатқан қабаттарын қайта қарауға, әлі күнге дейін ашық күйінде қалып отырған проблемалардың шешімін табуға мүмкіндіктер туады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістеріне келсек, мақаламыздың зерттеу алаңында көптеген дереккөздер қолданылады. «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің зерттелуі үш кезеңге бөлінеді. Бірінші кезең, XIII-XVI ғасырларда жазылған жәдігерліктер, екінші кезең, XX ғасырда жазылған ғылыми зерттеулер, үшінші кезең, қазіргі заман, яғни, XXI ғасырдағы тың деректер мен жаңа зерттеулер. Сонымен қатар, «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің зерттелу ареалын талқылау барысында төрт тарапқа бөліп қарастырдық. Бірінші, батыс ғалымдарының зерттеу еңбектері, екінші, шығыс ғалымдарының зерттеу еңбектері, үшінші, кеңестік немесе ТМД елдері ғалымдарының зерттеулері, төртінші, отандық ғалымдардың зерттеулері. Бұл зерттеу аумағы бойынша таралымдар мен кезеңі аралас аталып, қатарлас зерттеледі. Зерттелу кезеңін қарастырған тұста, отандық зерттеушілер мен батыс пен шығыс және ТМД елдерінің зерттеушілерінің еңбектері қатар айтылып отырады.

Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, сипаттау, жүйелеу, топтау, пікірлерді қорыту әдістері мен аударма тәсілдері қолданылады.

Талқылау

Бұл мақалада «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің зерттелу тарихнамасына тоқталмас бұрын, алдыменен қолжазбаның нұсқалары, мазмұны, археографикалық ерекшеліктері туралы айтып, жалпы таныстырып өткенді жөн көрдік.

Қолжазбаның көлемі 24 парақ, яғни, 48 бет, әр парақтың екі бетінде 15 – 16 жолдан тұратын арабша-қыпшақша сөздердің тізімі бар араб сөздері қара сиямен, қыпшақ сөздері қызыл сиямен жазылған.

Жазба ескерткіштің факсимилесіне қарағанда, негізгі мәтіннің алдына қоса берілген үш бет қағаз бар. Алғашқы бетінде Медичи кітапханасының мөрі басылған, басқадай мәліметтер жоқ (1 сурет). Мұнан кейінгі екі бетте есімі белгісіз кісінің қолынан жазылған мәтін бар (2 сурет). Бұл мәтіннің жалғасы ескерткіштің титул (1а) бетіндегі анықтамалықтың соңына жалғастыра жазылған (3 сурет). Біз бұл беттерді шартты түрде 001, 002, 003 (1 сурет), ал жазба ескерткіштің бірінші бетінде берілген жалғасын 1а таңбалары арқылы белгіледік. Жазба ескерткіш мәтініне қоса тігілген бұл беттерде 22 жол жазу бар. Оның 4 жолы 002 бетке, 13 жолы 003 бетке, ал 5 жолы жазба ескерткіштің 1а бетіне жазылған. Белгісіз кісі қолымен жазылған бұл мәлімет жазба ескерткіштің негізгі мәтініндегі каллиграфияға ұқсамайды және бірқатар жолдары мүлдем өшіп қалған (4 сурет).

Араб сөздерінің семантикалық классификациясына орай тиісті лексикалық материалдар 24 тарауға бөлініп берілген. Сөздіктің авторы мен оның жазылған уақыты белгісіз деп танылып жүр.

А. Зайончковский жазба ескерткіштің алғашқы бетіндегі тақырыптың атауы араб тілінің египеттік диалектісіне тән деп санайды [15, 123-128]. Сөздік былай басталады:

النصية في اللغة التركية على التمام والكمال، ما دامت الأيام و الليالي،
و بلله المستعان، الله الموفق، للصواب كتاب الدرّة

Мағынасы: «Түрік тілінде, аяқталған және толық «Жарқыраған інжу-маржан» кітабы. Көрер күндер мен түндер таусылмасын, Алла

жар болсын, Алла сәтін салсын, ниет жүзеге ассын».

Араб тілінде берілген бұл сөйлемдер 6 жолға жазылған (1а). Мұндағы египеттік диалекті деп отырған себебі – жазба ескерткіш атауының құрамындағы «китаб» сөзінің «кисаб» орфограммасы арқылы берілуіне байланысты. Бұл жерде айта кетуіміз керек, А. Зайончковский ескерткіштің жазылған жерін анықтау мақсатында екіұштылау пікір білдіреді. Бұл сөздік бірде египеттік диалектіде жазылған десе, бірде сириялық диалектіде жазылған деген пікір айтады: «Для выяснения вопроса, в какой провинции государства Мамлюков (Египет или Сирия) составлен словарь, решающим должно оказаться подробное изучение арабского лексического материала, представляющего интерес также для арабистов-диалектологов. [...] Сирийское происхождение словаря, возможно, подтверждает и фраза разговоров, помещенных в последней, XXIV глав. [...] В одной из начальных фраз этого раздела упоминается город Алеппо (Халеб) в Сирии: Сен қайсы шардан-сен? «Ты из какого города?» – Мен Халеб шардан-мен «Я из Алеппо» и т.д.» [1, 115].

Қолжазбаның екінші бетінде араб тілінде берілген 16 жолдық мәтін бар:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ هُوَ حَسْبِي
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَايَ
غَيْرَ مِثَالٍ، وَ خَالَفَ بَيْنَنَا أَلْسِنَةً وَ الْأَشْكَالَ
وَ أَفْهَمَ أَهْلَ كُلِّ لِسَانٍ بِهِ الْمَقَالَ وَ صَلَّى اللَّهُ
عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ الْمَفْضَالَ، وَ عَلَى عَشْرَتِهِ خَيْرِ
عَشْرَةٍ، وَ آكِهِ أَشْرَفَ كُلِّ آلٍ، وَ عَلَى صَحْبِهِ
أَكْرَمَ وَ أَفْضَلَ الرَّجُلِ، صَلَاةً دَائِمَةً مَا لَهَا
مِنْ زَوَالٍ، وَ بَعْدَ فَهَذِهِ تَرْجُمَانُ اللَّغَةِ
التُّرْكِيَّةِ، سَمَّيْتُهُ بِالذِّئْبَةِ الْمُضِيَّةِ، وَ جَعَلْتُ
لَهُ ضَوَابِطَ وَ قِيُودًا مِنَ الْعَرَبِيَّةِ، لِيَتَوَصَّلَ
بِهَا الْمُتَكَلِّمُ، إِلَى مَعْرِفَةِ مَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنَ
الْأَسْمَاءِ الظُّلْمَةِ وَ الْبَاطِنَةِ وَ الْمُضْمَنَةِ، وَ مِنَ
الْأَفْعَالِ مَا يَتَّصِلُ بِهِ ضَمَانُ الْفَاعِلِينَ،
وَ الْمَفْعُولِينَ، اللَّفْظَةَ عَلَايَ وَضَعُ يَقْرَبُ
مَا عَخَدَ، وَ مَعْنَى تَوْضِيحِ أَسْرَاتِهِ، وَ جَعَلْتُهُ

Бұл мәтіннің мазмұны:

«1) Қайырымды рақымды Алланың атымен бастаймын. Ол маған жеткілікті

2) Жаратылыста басқалардан биік қылып адамды жаратқан, тілдер мен түрлерді әр алуан етіп, сөйлейтіндердің тілін бір-біріне ұқтырған қамқоршы Аллаға мадақ. 3) Пайғамбарымыз Мұхаммедке, оның әулетіне, ізінен ерушілердің ең ардақтыларының бәріне, қадірлі де сыйлы сахабаларына Алланың салауаты болсын. 4) Дұғаларымыз үзілмесін. 5) Бұл түрік тілінің аудармасын мен «**Жарқыраған інжу-маржан**» деп атадым. 6) Қолданатын адамның түсінуіне қолайлы болу үшін мен оған араб тіліндегі қағидалар мен шарттарды, қажеттігі анық, астарлы, әр мағынадағы есімдерді және орындаушылар¹ мен орындалатындарға² қатысты етістіктерді енгіздім. 7) Мұны бұрынғы алынған қалпына жақындатып құрастырдым. 8) Мағынасын айқын қылып, жетілдіре түстім» (1b).

Қолжазбаның келесі (2a) бетінде «оның бөлімдердең, бабтардан тұратындығы» айтыла отырып, «Бірінші бөлімнің тараулары – **Алла есімін, періштелер мен ардақтыларды еске алу, жер бетіндегі, көктегі құбылыстардың атаулары**» деп жазылған, жалпы көлемі – 65 жол. Қолжазбадағы «Екінші баб: «**Сусын және ішімдік түрлері**» (4a,3)³ деп аталған. Бұл баб *su* صُوا «су» (4a,5), *sirke* سِرْكَا «сірке» (4a,5), *sinke* سِنْكَا «сірке» (4a,5) сияқты лексемалардың араб тіліндегі аудармалары арқылы беріле отырып, қолжазбаның 5a бетіндегі үшінші жолда «Үшінші тарауға» (Әл-фаслу-с-салису) ұласады. Бұл тараудың аты – «**Иіс атаулары**» (Асма'ау-л-машмуум). Бұған жалғаса берілген тақырыпша «Төртінші тарау – «**Жеміс атаулары**» деп аталады. Одан соң, «Бесінші тарау – «Ағаш атаулары», «Алтыншы тарау – «**Дақылдар атаулары**» болып жалғасады. «Жетінші бөлім – **Ішіп-жем атаулары**», «Сегізінші «**Үй жануарлары**» тарауы, «Тоғызыншы «**Жабайы аңдар**», «Оныншы

¹ Дамаа'ийрул-фаа'илийна [ضَمَائِرُ الْفَاعِلِينَ] – субъекті, яғни бастауыш мағынасын беретін араб тілі грамматикасы термині.

² Дамаа'ийрул-маф'уулийна [ضَمَائِرُ الْمَفْعُولِينَ] - объекті, яғни тура толықтауыш мағынасын беретін араб тілі грамматикасының термині.

³ Жақша ішіндегі цифр және әріп қосындысы арқылы берілген шартты белгілер жиынтығы қолжазбаның бетін, ал олардан кейін үтір арқылы берілген араб цифрлары қолжазбадағы жолдардың реттік қатарын білдіреді.

«**Мініс жануарлары**», «Он бірінші «**Мініс жануарлары және жабдықтары**», «Он екінші «**Реңктер**», «Он үшінші «**Түр-түс**», «Он төртінші «**Көмекші құралдар**», «Он бесінші «**Соғыс жабдықтары**», «Он алтыншы «**Құс атаулары**», «Он жетінші «**Киімдер, маталар**», «Он сегізінші «**Адамның дене мүшелері**», «Он тоғызыншы «**Кісі сипаты және лауазымы**», «Жиырмасыншы «**Түркілерше санау**», «Жиырма бірінші «**Кәсіп иесінің атаулары**», «Жиырма екінші «**Түркі ерлерінің есімдері**», «Жиырма үшінші «**Түркі әйелдерінің есімдері**», соңғы «Жиырма төртінші «**Сөз тіркестері мен сөйлемдер**» тарауының он жетінші, он сегізінші жолдарында араб тілінде:

بِحَمْدِ اللَّهِ وَ عَوْنِهِ وَ حُسْنِ تَوْفِيقِهِ التَّمَامِ وَالْكَمَالِ عَلَيَّ

تَمَّ التَّرْجُمَانُ التُّرْكِي

«Бұлар түркіден аударылды, Алла жар болсын, сәтін салсын, осымен толығымен аяқталды» деген сөйлем берілген (24a,17,18).

Бұл жазба ескерткіш орындалуы және тілдік материалдардың берілуі жағынан Мәмлүк қыпшақтары тіліне қатысты тарихи мұралардың арасында «Түрік және қыпшақ тілінің туыстығы туралы жинақ» (Bulğat al-muštāq fi luğat al-Turk wa-l-Qifzāq) шығармасына ұқсас болып келеді, ал тілдік материалдардың семантикалық мазмұны жағынан біршама айырмашылықтарға ие [5, 111].

Авторы, жазылған жері мен күні белгісіз бұл еңбектің жалғыз көшірмесі Флоренциядағы Medicea Bibliotheca Laurenziana кітапханасында сақталып тұр. 1963 ж. поляк түркітанушысы А. Зайончковский (тегі – қарайым) Флоренцияның атақты Лоренцо Медичи кітапханасының Шығыс қолжазбалар бөлімінде нөмірі 130 санымен тіркелген осы сөздіктің қолжазбасын тауып алып, француз тіліне аударып бастырып шығарды (Варшава, 1965–69 ж.) [6].

Нәтижелер

Ал енді «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің зерттелу тарихнамасына келсек, бұны біз үш

кезеңге бөліп талқылайтын боламыз. Бірінші кезең бойынша XIII-XV ғасырларда жазылған жәдігерліктердегі мәліметтерге тоқталсақ, 1619 ж. жазылған «Aṣ-Ṣudur ad-Dahabiya fi-l Luḡat at-Turkiya» атты шағын жазба ескерткіштің авторы – Молла Салих өз еңбегін жазу барысында өзі пайдаланған жиырма беске жуық еңбек пен авторлардың тізімін береді. Солардың ішінде «Китаб ад-Дурра...» сөздігіне де тоқталып өтеді:

مَنْسُوبًا لِلْعَلَامَةِ أَبِي حَيَّانَ عَلَيْهِ الرَّحْمَةُ النَّحْوِيُّ
هَذِهِ الرَّسَالَةُ اِطْلَعْتُ عَلَى تَرْجُمَانٍ
عِدِّ الْعَرَبِيَّةِ وَسَمَّيْتُهَا بِالذَّرَّةِ الْمُضِيَّةِ فِي اللُّغَةِ
وَالرَّضْوَانُ قَالَ فِي دِيْبَابَجْتِهِ جَعَلْتُهُ عَلَى الْقَوَا
الْتُرْكِيَّةِ وَقَدْ فَعَلَ ذَلِكَ

Осы кітапшаны тамамдап жатқан кезде Аллама Абу Хаййан ән-Нахвиннің «Тәржуман» атты кітабымен таныстым. Ол кітаптың кіріспесінде былай дейді; «Мен бұл кітапты араб тілі қағидалары негізінде жаздым. Оны «ад-Дуррату әл-мудия фил-лұғат әт-түркия» - деп атадым». Расында ол, мұны әдемі жасады [7, 26].

Бұл мәтіннен байқағанымыздай, Молла Салих өз еңбегін жазып аяқтайтын кезде Абу Хаййанның «Тәржуман» еңбегімен таныстым, ол өз кітабын «Мен бұл кітапты араб тілі қағидалары негізінде жаздым. Оны «ад-Дуррату әл-мудия фил-лұғат әт-түркия» - деп атадым» деген дәлелдер келтіреді. Біз қарастырып отырған сөздіктің басындағы кіріспесінде де осы сөз нақты келтірілген:

اللُّغَةِ التُّرْكِيَّةِ، سَمَّيْتُهَا بِالذَّرَّةِ الْمُضِيَّةِ، وَ جَعَلْتُ
وَبَعْدُ فَهَذِهِ تَرْجُمَانٌ لَهُ ضَوَائِبٌ وَأَقْيُودًا مِنَ الْعَرَبِيَّةِ

Енді осы түркі тілі аудармасын жазғаныма келетін болсақ, мен оны «Жарқыраған інжу-маржан» деп атадым, ол үшін жүйені, арабша құрылымды белгіледім [8, 131].

Зерттелу тарихнамасы тұрғысынан қарасақ, Молла Салихтың «аш- Шудур...» еңбегі «Китаб ад-Дурра...» сөздігі туралы мәлімет берген, сыни пікір білдірген ең алғашқы дереккөз деп тануға болады.

Одан бөлек, мұнда «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің авторы Аллама Абу Хаййан ән-Нахви екендігін тайға таңба басқандай анық

айтып өткен. Бірақта біздің ғылыми орта бұл ескерткіштің авторы әлі күнге дейін белгісіз деп танып келеді. Бұл еңбекті ең алғаш зерттеген Ананиаш Зайончковский осы мәселеге тоқтала келе мынадай пікір білдірген болатын:

«Вопрос о том, имеем ли мы здесь дело с одним сочинением и одним автором (являются ли Абу-Хаййан ал-Гарнати и Абу Хаййан ан-Нахви одним лицом) или с разными памятниками с таким же названием, требуют специального рассмотрения» дейді [1, 112-113]. А. Зайончковский Абу Хаян әл-Гарнати мен Абу Хаян әл-Нахви бір адам немесе екі бөлек адам екендігін анықтау болашақ ғалымдардың ісі деп атап өткен. Біздің бүгінгі буын бұл екеуі бір адам екендігін ерте кезден дәлелдеген. Оның әл-Гарнати тахаллусымен қатар араб грамматикасын терең білгендіктен, «ән-Нахви», яғни, «Наху – грамматика королі» деген лақабы да айтылады. Абу Хаййанның көптеген лақап аттары бар: «Әбу Хаййан атты автордың толық аты-жөні Мұхаммед ибн Юсуф ибн 'Али ибн Юсуф ибн Хаййан. Әл-Андалуси деген атпен белгілі болғаннан басқа, автордың басқа да көрнекті атрибуттары бар: әл-Гарнати, әл-Джаййани, әл-Мысри, әл-Каири, ән-Нифзи, әл-Джубби, әл-Мағриби, әш-Шафи'и, әл-Мәлики, әз-Захири, әл-Нахви және әл-Аһари» [9, 116].

Сондықтан да, Молла Салих айтып отырған Абу Хаййан ан-Нахви осы Абу Хаййан әл-Гарнатидің қосымша аты. Осы дәлелдерге сүйене отырып, біздің ұсынатынымыз, «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің авторы осы Абу Хаййан екендігіне ешқандай дау жоқ деп ойлаймыз. Молла Салихтың айтқандарын Э. Наджип те атап өтеді [10, 27]. Абу Хаййан әл-Гарнати туралы Р. Маженова да мынадай мәлімет береді: «Абу Хаййан родился в 1265 году, в административном и культурном центре арабского халифата Андалузии (Испания) и умер в 1334 году в Мамлюкском Египте. Он является автором не менее четырех филологических сочинений, посвященных тюркским языкам: 1. «Китаб захви-л-мулк фи-нахви т-турк»; 2. «Китаб ал-аф'ал фи-лисани-т-турк»; 3. «Ад-дурат ал-муди'а фи-

л-дугат ат-туркийя»; 4. «Китаб ал-идрак лисан ал-атрак». К сожалению, первые три работы не обнаружены, о них имеются лишь упоминания в других источниках» деген [11, 4].

Түркияда шыққан «Ислам энциклопедиясы» мәліметтері бойынша Абу Хайяның жалпы 65 еңбегінің атауы белгілі. Соның ішінде 19 ескерткіш қазіргі күнге дейін жеткен деп саналады [12, 30-31]. Біздің зерттеуіміздің нәтижесінде «Китаб ад-Дурра...» қолжазбасын қоссақ, барлығы 16 қолжазбасы қазіргі заманға дейін жеткен болып есептеледі.

Қолжазбаның авторы жөнінде А.Н. Гаркавец мынадай мәлімет келтіреді: «Ад-дуррат ал-мудийа фи-'л-дугат ат-туркийя» – «Блестящая жемчужина для [изучения] тюркского языка» неизвестного автора. Копия в 24 листа, снятая Хосровом ибн Абдуллахом, хранится в библиотеке Медичи во Флоренции под шифром Orient.130». Бұл жерде авторы белгісіз қолжазбаны көшірген Хосров ибн Абдуллахтың атын атап өтеді [13, 37]. Бұл мәлімет А. Зайончковскийдің француз тілінде жазылған мақаласында айтылған болатын: «Это рукопись, довольно поздно скопированная переписчиком Хусравом бин Абадулла» [6, 42].

Осынау XVI ғасырдағы Молла Салихтың еңбегінде келтірілген деректен бөлек, XVII ғасырда өмір сүрген османдық ірі ғалым, тарихшы әрі жазушы Кятиб Челеби өзінің «Кашф аз-зунун» атты еңбегінде «ад-Дурра ал-Мудийа» сөздігінің авторы Зейн ад-Дин Абдурахман ибн Абу Бакр деген дерек келтіреді.

«Кашф аз-зунун ан ал-асами кутуб ва'л-фунун» («Кітаптар мен ғылым салаларының атаулары туралы пікірлерді ашу») – мұсылман әлемінің араб, парсы және түркі тілдеріндегі 14500 кітап пен 10000-нан астам авторлар туралы мәліметтер жинақталған библиографиялық-энциклопедиялық еңбек. Бұл еңбекті алғаш рет неміс шығыстанушы ғалымы Г. Флюгелем (1835–1858) Лейпциг қаласында шығарды, 1941 жылы Анкарада қайта басылып шыққан болатын [14]. Біздің

ойымызша Кятиб Челеби айтып отырған «ад-Дурра ал-Мудийа» қолжазбасы біз қарастырып отырған сөздіктен басқа еңбек болуы мүмкін. Себебі, бұл еңбекпен аттас қолжазбалар әжептәуір кездеседі. Тіпті, А. Зайончковскийдің өзі де Стамбулдың Топ Капы сарайынан осымен аттас бұдан бөлек тағы да 2 қолжазба кездестіргенін айтқан болатын [1, 113]. Стамбулдық Кятиб Челеби (Мустафа Абдуллах, Хаджи Халифе) айтып отырған бұл еңбек солардың біреуі болуы мүмкін.

«Китаб ад-Дурра...» сөздігі зерттелуінің екінші кезеңі ХХ ғасырда жазылған ғылыми зерттеулерде көрініс табады. Осы тұрғыда «Китаб ад-Дурра...» сөздігін ең алғаш тауып, ғылыми ортаға таныстырған А. Зайончковский: «Италияның Венеция қаласында болып өткен ІІ-ші Халықаралық Түрік мәдениеті конгресіне қатысқан мерзім ішінде (1963 ж., қыркүйек-қазан) әлемдегі ең көне кітапханалардың бірі – Флоренциядағы Медичи (Biblioteca Medicea Laurenziana) кітапханасының Шығыс тілдерінде жазылған қолжазбалар бөлімінде зерттеу жұмыстарын жүргізу мәртебесіне ие болдым. Көптеген арабша-түрікше сөздіктер арасынан Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіші ретінде танылған және Orient 130 нөмірімен тіркелген бір қолжазбаға көңіл бөлдім» деп бұл қолжазбаның қалай табылғанын баяндап береді [15, 123-128]. А. Зайончковский осы ескерткішті танудың ең басында тұрған тұлға.

Бұдан бөлек, Мәмлүк қыпшақтарының лексикографиялық ескерткіштерінің тізімін түзіп, еуропалық ортаға таныстарған неміс ғалымы О. Притцактың да еңбегі ересен. Ол Абу Хайя еңбектерінің тізімі қатарында «Китаб ад-Дурра» сөздігін де атап өтеді: «Әбу Хайяның басқа еңбектері (жоғалғаны да бар) қыпшақ филологиясы саласына арналған: «Китаб әл-аф'ал» – етістік, «Захр әл-мүлк фи наһу ат-түрк» – синтаксис және «ад-Дурра» – лексикография (бұл еңбек әл-Уаррақтың осымен аттас еңбегімен байланысы бар болуы керек [мүмкін Бейликке де қатысты]) [4, 75]. Бұндай пікірлерден бөлек те көптеген ғалымдардың атын атап өткен еңбектері баршылық.

Қазақстанда алғашқы болып әйгілі қыпшақтанушы Ә.Қ. Құрышжановтың таныстырылымдары ғана болды. Кейіннен К. Д. Таужанова арнайы мақала жариялаған болатын. Ол бұл мақаласында ескерткіш туралы өзіне дейін ғылымға белгілі болған мәліметтерді қысқаша хабарлама ретінде берген. Бұл тұрғыдан алғанда аталып отырған мәліметтер А. Зайончковскийдің, Топ-Капы сарайындағы түркітілді, арабжазулы қолжазбалардың каталогын жасаған библиограф Ф. Е. Каратайдың хабарламаларының жиынтығы іспеттес болып келеді. Сонымен қатар, К. Д. Таужанованың тарапынан берілген құнды пікірлер бар. Жазба ескерткіш мәтініндегі бірнеше бөлімнің лексикалық материалдарының жинақталған түрін, атап айтқанда 37 лексема мен сөз тіркесін салыстыра қараған К. Д. Таужанова мынадай пікірге келген: «Таким образом, одного лишь беглого знакомства со словарем достаточно, чтобы убедиться в важности его лексического материала для изучения исторической лексикологии кыпчакской группы тюркских языков.» дейді [3, 45].

Тәуелсіздік алған жылдардан соң, тарихи жәдігерліктерді зерттеу өте үлкен қарқын алды. Шартты түрде үшінші кезең, деп атап отырған қазіргі заман, яғни, ХХІ ғасырдағы тың деректер мен жаңа зерттеулер баршылық. Бұл кезеңде көбіне көп түркиялық ғалымдардың еңбегі өте көп. Соңғы жылдарда Түркия Республикасының ғалымдары да жалпы қыпшақ жазба ескерткіштеріне қызығушылық танытып, олардың бірқатарын баспа бетінде жариялады. Солардың бірі – “ad-Durrat al-mudī’a fi-l-luğat at-turkiā” жазба ескерткішінің жаңа басылымы болып отыр. Басылымды даярлаушы – профессор, доктор Режеп Топарлы. Басылымда жазба ескерткіш тілінде қолданылған лексемалардың араб графикасы транскрипциясына бейімделген, латын жазуында орындалған мәтіндік транскрипциясы, сөздігі, жазба ескерткіштің факсимилесі қамтылған. Бірақ ескерткіш мәтінінің тілдік ерекшеліктері туралы ешқандай зерттеу жұмыстары берілмеген. Басылымда берілген ескі қыпшақ тілі

лексемаларының транскрипциялануы, кейбір лексемалардың аудармалық анықтамалықтары сын көтермейді. Дегенмен басылым соңында берілген факсимиленің сапалы дайындалуы, бұл басылымдағы бірқатар олқылықтардың орнын толтыруға септігін тигізетіні сөзсіз [8, 1-126].

Жазба ескерткіш тіліне қатысты басылымның бірі – «Қыпшақ түрікшесі сөздігі» (KIPÇAK TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ) [16, 1-338]. Бұл сөздікте Батыс және Шығыс қыпшақ тілдерінің тарихи мұралары болып табылатын 17 жазба ескерткіштің лексикалық материалдары қамтылған. Сол жазба мұралардың бірі – осы біз қарастырып отырған “ad-Durrat al-mudī’a fi-l-luğat at-turkiā”. Сөздіктің басты құндылықтарының бірі – онда берілген қыпшақ-оғыз лексемаларының араб жазуына бейімделген латын графикасымен берілуі болса, сондай-ақ басты кемшіліктерінің бірі – ескі қыпшақ тіліндегі, тіпті ескі оғыз тіліндегі үндестік заңының ескерілмеуі болып табылады.

Түркиялық ғалымдар бұл ескерткіш төңірегінде көлемді мақалалар да жариялап тұрады. Белгілі түркітанушы, доктор Онур Балжы өз мақаласында «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің ерекшеліктеріне тоқтала келе, бұл еңбектің авторлығы туралы да пікір білдіреді: «Saferoğlu бұл еңбектің Әбу Хайянға тиесілі екенін айтады (1984: 189). Бірақ әрі сөздік, әрі грамматика болып табылатын Абу Хайян жазған «Китаб әл-Идрак ли-Лисән әл-әтрәк» деп аталатын шығармада көрінетін шеберлік пен басымдықтар бұл еңбекте байқалмағандықтан сенімімізді әлсіретеді» [17, 58]. Біздің айтарымыз, «Китаб ад-Дурра» сөздік болып құрылғандықтан «Китаб әл-Идрак» сияқты түбегейлі түгенделмей, жеңілірек жазылған.

Түрік зерттеушісі Esra Nur Tiryaki-ның айтуынша: ««Ed-Dürretü’l-mudiyue fi’l-lügati’t türkiyue» шығармасының орны мен авторы белгісіз. (Ержиласун, 2010; Топарлы, 2003). 24а бетінде табылған жазбаға сәйкес, қолжазбаны көшіруші Хосрау бин Абдулла» [18]

Ең маңызды зерттеулердің бірі – түркиялық ғалым Реджеп Йылмаз 2014 жылы «Әд-

Дурратул-мудийа фил-луғат-ит-туркыйяның мәмлүк түрікшесі мен оғыз түрікшесі нұсқаларын салыстыру» атты тақырып бойынша докторлық диссертация қорғаған болатын. Бұл еңбекте «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің флоренциялық қыпшақ нұсқасы мен түркиялық оғыз нұсқасы салыстырылып зерттелді. Түркі тілдерінің оғыз тобындағы нұсқасы 1375 жылы жазылған, авторы Исхақ ибн Мурад, Türk Dil Kurumu бірлесітігінің кітапханасында сақтаулы.

Реджеп Йылмаздың пікірінше, «Китаб ад-Дурра» сөздігінде «шамамен 960 сөз бар» деп болжанады [19, 28].

Жақын шетелдер мен отандық ғалымдардың еңбектеріне тоқталып өтсек. Осы мақала авторларының бірі, профессор Б.Н. Жұбагова мен Қ.Қ. Аубакирова жазған монографиялық зерттеу еңбегінде Мәмлүктер кезеңінде түзілген лексикографиялық еңбектердің қатарында «Китаб ад-Дурра...» сөздігі талданып, оның ішіндегі Мысырлық арабтардың тұрмыс-тіршілігінде қолданысқа еніп кеткен түркізмдер туралы нақтылы деректер келтіріледі, «Китаб ад-Дурра» сөздігінің материалдары кеңінен қолданылған [20].

Мәмлүктер кезеңіндегі түрік-араб мәдени-тілдік байланыстарды зерттеген Қ.Қ. Аубакированың пікірінше ««Әд-Дуррада» 1070 сөз» бар деген болжам келтіріледі [21, 124]. Ал Б.Д. Дүйсеновтің зерттеуінше «Установлено, что объем лексики словаря памятника – 1214 слов. В алфавитном порядке они выглядят таким образом: количество слов, которые начинаются с буквы

A (أ، آ) – 97, **B** (ب) – 114, **C** (ج) – 8,
Ç (چ، ج) – 18, **D d** (د، ذ) – 8, **D** (د) – 26,
E (ه، ا، ل) – 22, **G** (ك) – 3, **H** (ح، ه) – 7,
Ĥ (خ) – 10, **I** (ي، ي) – 3, **İ** (ی، ی) – 35,
K (ك) – 97, **L** (ل) – 8, **M** (م) – 27,
N (ن) – 16, **O** (و) – 25, **Ö** (و) – 12,
P (پ) – 10, **Q** (ق) – 123, **R** (ر) – 1,
S (س، ص، ش) – 133, **Š** (ش) – 50,
T (ت، ط) – 131, **U** (و، و) – 12, **Ü** (و، و) – 10,
V (و، و) – 22, **Y** (ي، ی) – 180, **Z** (ز، ظ، ذ) – 4» [22, 237]

Көрнекті поляк түркітанушысы, тегі қарайым А. Зайончковский бұл жазба ескерткіш материалдарына үнемі назар

аударып отырған: «Содержание этого манускрипта и оформление его не оставляет никакого сомнения в том, что данное сочинение написано в период государства Мамлюков и включает богатый и полноценный материал по кипчакскому языку» [1, 37]. Осыған қарағанда, бұл ескерткішті зерттеудің маңызы өте зор. Әлі де талай зерттеулер жазылып, ғылыми ортада талқыланатыны белгілі.

Қорытынды

Көрнекті түркітанушылардың жазба ескерткіш туралы пікірлер жиынтығы, қаралып отырған жазба ескерткіш материалдарының қыпшақ, оғыз тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің тарихына тікелей қатысы бар екендігін дәлелдей түседі. Оның үстіне бұл шығарма бұрын-соңды қазақ тілінің тарихы саласы бойынша арнайы зерттеу нысанына алынбады. Сондықтан осы олқылықтың орнын азды-көпті толтыру мақсатында шығарма мәтіні әлі де көптеген зерттеулерді талап етеді. Біз мақаланың талқылауында зерттеліп отырған жазба ескерткіштің табылуы, зерттелуі, мазмұны мен нұсқалары туралы азды-көпті материалдар беруге тырыстық.

Мақаламыздың негізгі мақсаты – Мәмлүктер кезеңінде түзілген «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің зерттелу тархнамасына шолу жасау, шығарманың авторын анықтау, зерттеуші ғалымдардың еңбектерімен таныстыру, көтерген мәселелердің шешімін табу сияқты алға қойған мақсаттарымызға жеттік деп есептейміз. Бұл ескерткіш әлі де зерттеуді қажет етеді.

Қорытындылай келгенде, «Китаб ад-Дурра...» сөздігі XIII-XIV ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде жазылғандығы тағы да дәлелдене түсті. Бұл ескерткіш туралы мәліметтер сонау XVI ғасырдан бүгінгі XXI ғасырға дейін зерттеу объектісі ретінде ғылыми айналымда аты аталып келеді. Көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырған құнды шығарма екендігі анықталды. Бір кездері ескі ескерткіштерде

аты аталғанымен біздің дәуірімізге жетпеген, жоғалып кеткен сөздіктер қатарында болды. А. Зайончковскийдің ізденісі арқасында ортамызға оралып, түркітанушылар мен шығыстанушылардың зерттеу нысанына айналды.

Сөздік түркі тілдерінің қыпшақ диалектісінде жазылғандықтан қазіргі қазақ тіліне өте жақын. Сөздікте қыпшақ тобымен қатар оғыз сөздерін де бірге беріп отырған. Зерттеу барысында аңқытағанымыздай қазіргі таңда түрік ағайындар бұл ескерткіштегі оғыз сөздерін талдап, қыпшақ сөздерімен салыстырып, зерттеулер жүргізген жұмыстары өте көп.

Мақала барысында «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің авторы Абу Хайян әл-Гарнати ан-Нахви екендігін дәлелдеуге тырысып, өз ұсыныстарымызды белгілі бір фактілерге сүйене отырып, ғылыми қауымға жария еттік. Бұған дейін бұл сөздіктің авторлығы туралы азды-көпті айтылған, бірі-бірінен алған мәліметтер ғана болмаса нақтылы ұсыныстар мен тұжырымдар болған емес. Біз алғаш рет

авторлығын анықтауға қадам жасадық. Бұл ұсынысымызды дәлелдей түсу үшін әлі де кейбір қажетті зерттеу еңбектерін қолға түсіре алмадық. Сондықтан бұл жұмыстың жалғасы болады деп сендіреміз.

Арабша-қыпшақша сөздіктегі лексикалық бірліктердің саны туралы да пікір әрқилы. Сөздік негізінен жеке сөздерден тұрғанымен соңғы тарауында сөйлемдер мен сөз тіркеестері берілген. Осындағы кейбір сөздерді тізіміге алмағандықтан сөздер саны әрқилы болуы мүмкін.

Сөздіктің зерттелу тарихын 3 кезеңге бөліп қарастыра отырып, еңбектің алыс-жақын шетелдерде зерттелуін де қамтып өтуге тырыстық. «Китаб ад-Дурра...» сөздігі әлі де жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Қаржыландыру

Зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру арқылы іске асырылды (грант № BR10965240).

Әдебиеттер тізімі

1. Зайончковский А. Новонайденный арабско-кипчакский словарь из государства мамлюков. «Народы Азии и Африки». – Москва: Наука. – 1964. – № 3. – С. 111-116.
2. Құрышжанұлы Ә. «Китаб ад-Дурра әл-мудийа фи-л-луғат ат-туркийя уә-л-камал» // Түркістан халықаралық энциклопедия, Алматы, 2000.
3. Таужанова К. Д. Несколько предварительных замечаний об одной рукописи старокыпчакского письменного памятника // FA Хабарлары, Тіл, әдебиет сериясы. – 1984. – № 2. – С. 43-46.
4. Pritsak O. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden. – 1959. – 74 p.
5. Zajączkowski A. Vocabulaire arabe-kiptçhak de l'époque de l'Etat Mamelouk "Bulğat al- Muştāq fi luğat at-turk wa-l-Qifzāq", 1-ere partie, le nom. – Warszawa, 1958. – 111 p.
6. Zajączkowski A. 1) Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptshak «ad-Durrat al-mudī'a fi-l-luğat at-turkiyya» // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa: PAN, 1965. – P. 67-116.
7. متحف طوب قابو سراي، 2922. ص 26 – صالح بن محمد. الثنور الذهبية و القطع الأحمدية في اللغة التركية. – استمبول،
8. recep toparli. ed-dürretü'l-müdiyye fi'l-lügati't-türkiyye, Ankara, 2003. – P. 1-126.
9. Sümeyye D., M. Emin Doğru. Abu Hayyan Al-Andalusi: An Andalusian Arab Linguist in the Mamluks. SÜMEYYE DOĞRU/APJIR 03-02. – 2019. – P. 114-130.
10. Наджип Э. Н. Культура и тюркоязычная литература Мамлюкского Египта XIV века. – Туркестан, 2004. – С. 27.
11. Маженова М. Абу Хайян исследователь кыпчакского языка (Материалы к истории казахского язык): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1969. – 53 с.
12. Islam Ansiklopedisi. Istanbul: Maarif matbaasi, 1945. – 3 cilt. – 683 s.

13. Александр Гаркавец. Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV веков. Изд. 3-ое, доработанное. – Алматы: Баур, 2014. – 106 с.
14. Хаджжи Халифа, Мустафа ибн 'Абдаллах. Кашф аз-зунун 'ан асами алкутуб ва-л-фунун. В 2 томах. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-'илмийа, 1992.
15. Зайончковский А. Средневековые памятники кипчакского языка. Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия общественных наук. – 1964. – С. 123-128.
16. Recep TOPARLI, Hanifi VURAL, Recep karaatli. kipçak türkçesi sözlüğü. ankara, 2003. – S. 1-338.
17. Onur BALCI. Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't türkiyye'de görülen iki imla özelliği ve bu özelliklerin kazak türkçesi ile ilişkisi. Türk dünyası // Journal of Language and Literature. – 2018. – P. 57-66.
18. Esra Nur Tiryaki. Yabancılar türkçe öğretiminde tarihî bir kaynak: «Ed-Dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't türkiyye». Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi, 2011. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: file:///Users/bagdatdyussenov/Downloads/Yabancılar_Türkçe_Oğretiminde_Tarihi_Bi.pdf (accessed 01.02.2022).
19. Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't türkiyye'nin memlük türkçesi ve oğuz türkçesi nüshalarının karşılaştırılması. Doktora tezi. Hazırlayan 2502070314 Recep Yılmaz. İstanbul. – 2013. – P. 465.
20. Жұбатова Б.Н., Аубакирова Қ.Қ. Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 235 б.
21. Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А. Мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ-араб сөздіктері және «Тәржүман» ескерткіші: салыстырмалы талдау. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2021. – № 3. – Б. 119.
22. Дюсенов Б.Д. Лексико-семантические особенности словаря «Китаб ад-Дурра...». Alato academic studies. – 2020. – No 4. – С. 11.

Б.Д. Дюсенов

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Изучение письменного памятника «Китаб ад-дурра...» мамлюкского периода

Аннотация. Как известно, овладение языком – важный вопрос, который не утрачивал своей актуальности ни в одно столетие. Кыпчакский язык в XIII-XV веках использовался как средство общения мамлюков, правивших Египтом и Сирией. Влияние правительства мамлюков в Египте было настолько сильным, что даже арабы выучили тюркский язык, то есть кыпчакский, и свободно использовали его в своей жизни. В целях установления тесных связей между местными арабскими чиновниками, торговцами, военными и кыпчакоязычными мамлюками были написаны и распространены среди широкой общественности арабско-кыпчакские словари и грамматические труды, посвященные изучению кыпчакского языка. Были написаны не только словари, но и литературные произведения, религиозные трактаты, множество пособий и указов, молитв и др., связанных с бытовыми потребностями. Многие из них исчезли, не достигнув нашего времени. Однако это дело чести для нашей страны, долг поколений инвентаризировать, изучать и пускать в научный оборот наше тюрко-кыпчакоязычное историческое наследие, известное сегодня в научной среде и сохранившееся в разных уголках мира. Одним из образцов историко-культурного наследия, дошедшего до наших дней, является рукопись «Китаб ад-Дурра аль-мудайя фил-лугати-т-туркия ала-т-тамам ва-л-камал» – «Драгоценная сокровищница тюркского языка, полностью написанная и законченная», представляющая собой арабско-кыпчакский словарь. Хотя об этой рукописи говорили и упоминали еще в XIII-XV веках, впервые ее обнаружил в 1963 г. польский ученый Ананиаш Зайончковский в отделе рукописей, написанных на восточных языках библиотеки Медичи (Biblioteca Medicea Laurenziana) во Флоренции, одной из старейших библиотек мира.

В статье мы делаем акцент на историографии изучения арабо-кыпчакского словаря «Китаб ад-Дурра», автор которого неизвестен, эта рукопись очень мало изучена в отечественной науке, рассмотрены основные особенности рукописи и новые данные.

Ключевые слова: Египет и Сирия, кыпчакский язык, словарь, грамматика, тюркология, мамлюк.

B.D. Dyussenov

Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan

The study of the written monument «kitab ad-durra...» of the Mamluk period

Abstract. It's well-known that language acquisition is an important issue that has not lost its relevance in any century. The Kipchak language - in the XIII-XV centuries was used as a means of communication by the Mamluks who ruled Egypt and Syria. The influence of the Mamluk government in Egypt was so strong that even the Arabs learned the Turkic language, that is, Kipchak, and freely used it in their lives. In order to establish close ties between local Arab officials, merchants, the military, and the Kipchak-speaking Mamluks, Arabic-Kipchak dictionaries and grammatical works devoted to the study of the Kipchak language were written and distributed to the general public. Not only dictionaries were written, but also literary works, religious treatises, many manuals and decrees, prayers, etc., related to everyday needs. Many of them disappeared before reaching our time. However, it is the honor of our country, and the duty of generations to inventory, study and put into scientific circulation our Turkic-Kipchak-speaking historical heritage, known today in the scientific community and preserved in different parts of the world. One of our historical and cultural heritage, one of such Arabic-Kipchak dictionaries that has come down to our days since the time of the Mamluks, is the manuscript «Kitab ad-Durra al-mudaiya fillugati-t-turkiya 'ala-t-tamam va-l-kamal» - «The precious treasury of the Turkic language, completely written and finished.» Although this manuscript was talked about and mentioned back in the XIII-XV centuries, it was first discovered in 1963 by Polish scientist Ananiasz Zajonczkowski in the department of manuscripts written in Oriental languages of the Medici Library (Biblioteca Medicea Laurenziana) in Florence, one of the oldest libraries in the world.

In the article, we focus on the historiography of the study of the Arabic-Kipchak dictionary «Kitab ad-Durra», the author of which is unknown, and this manuscript has been very little studied in domestic science, and consider the main features of the manuscript and new data.

Keywords: Egypt and Syria, Kipchak language, dictionary, grammar, Turkology, Mamluk.

References

1. Zajonchkovskij A. Novonajdennyj arabsko-kipchakskij slovar' iz gosudarstva mamljukov. «Narody Azii i Afriki» [A Newly Discovered Arabic-Kipchak Dictionary from the Mameluk State. «The Peoples of Asia and Africa». 1964. No. 3. P. 111-116, [in Russian].
2. Қырышжанұлы Ә. «Kitab әd-Durra әl-mudija fi-l-luġat at-turkiya uә-l-kamal». Түркістан халықаралық жөңіклопедия, Алматы [«Kitab Al-Durra Al-Mudiyā Phi-L-luġat Al-turkiya wa-l-Kamal». Turkestan International Encyclopedia], 2000, [in Russian].
3. Tauzhanova K. D. Neskol'ko predvaritel'nyh zamechanij ob odnoj rukopisi starokypchakskogo pis'mennogo pamjatnika [Some preliminary remarks about one manuscript of an Old Kipchak written monument]. 1984. No. 2. P. 43-46, [in Russian].
4. Pritsak O. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden. 1959. 74 p.
5. Zajączkowski A. Vocabulaire arabe-kiptçhak de l'epoque de l'Etat Mamelouk "Buġat al- Muštāq fi luġat at-turk wa-l-Qifzāq", l-ere partie, le nom. (Warszawa, 1958, 111 p.).
6. Zajączkowski A. 1) Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptshak «ad-Durra al-mudī'a fi-l-luġat at-turkiyya». Rocznik Orientalistyczny. Warszawa, PAN, 1965. P. 67-116.
7. متحف طوب قابو سراي، 2022. - 26 ص صالح بن محمد. الشذور الذهبية و القطع الأحمديّة في اللغة التركيّة. - استمبول،
8. recep toparli. ed-dürretü'l-müdiyye fi'l-luġati't-türkiyye, Ankara, 2003. P. 1-126.
9. Sümeyye D., M. Emin Doğru. Abu Hayyan Al-Andalusi: An Andalusian Arab Linguist in the Mamluks. SÜMEYYE DOĞRU/APJIR 03-02. 2019. P. 114-130.
10. Nadzhip Je. H. Kul'tura i tjurkojazychnaja literatura Mamljukskogo Egipta XIV veka. - Turkestan //FA Habarlary, Til, әdebiyet serijasy [Culture and Turkic literature of Mamluk Egypt in the 10th century. - Turkestan], 2004. P. 27, [in Russian].